

Др Ибрахим Карабеговић

О ОСНОВНИМ ПРЕТПОСТАВКАМА РАЗВИТКА РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА РЕФОРМИСТИЧКИ ПРАВАЦ

Подаци о броју организованих радника у оквиру реформистичког радничког покрета у Југославији и Босни и Херцеговини показују нам да је у периоду између два рата огроман проценат радништва остао изван његовог утицаја. У исто вријеме је реформистички раднички покрет у неким западноевропским и средњоевропским земљама био веома јак.¹⁾ Имајући у виду ову чињеницу, нужно нам се намеће питање: зашто радничка класа, сиромашно сељаштво и други експлоатисани друштвени слојеви у Југославији између два рата нису масовније пришли ни реформистичком радничком, ни комунистичком покрету? Одговор на ово питање захтијева, макар и најопштију, анализу најнужнијих претпоставки за развитак и дјелатност радничког покрета у Босни и Херцеговини између два рата. Једна од најзначајнијих претпоставки је, без сумње, развијеност, карактер и структура привреде уопште и индустрије, као привредне гране од које највише зависи бројност радничке класе.

У периоду између два рата Југославија је спадала међу најзаосталије земље у Европи, а Босна и Херцеговина у оквиру Југославије међу њена најзаосталија подручја. Процент пољопривредног, односно сеоског становништва у Југославији, који је 1910. године износио 80%, 1921. године 78% а 1931. године 76%, један је од најбољих показатеља њене заосталости.²⁾ Из података које нам пружа попис становништва 1921. године види се да је у Босни и Херцеговини чак 86,37% становништва живјело од пољопривреде.³⁾ У том погледу стање у Босни и Херцеговини се није битније

1) Тако је, на примјер, 1. јануара 1931. године Лабуристичка странка у Великој Британији имала 2,500,000 чланова, социјалисти у Њемачкој 1,037.384, Аустрији 706.941, Белгији 600.064, Шведској 276.474, Данској 224.192, Чехословачкој 171.407, Мађарској 150.156, Француској 125.500, Бугарској 28.114, Румунији 12.246, Грчкој 3.100 чланова. – Julius Braunthal, *Geschichte der Internationale*, Band 2, Hannover, 1963, стр. 341 и 353. Из извјештаја Секретаријата СРИ Марсељском конгресу 1925. године види се да је у подацима за Енглеску и Мађарску уброяно заједно партијско и синдикално чланство. – Gesamtübersicht (Geordnet nach der Mitgliederzahl der SAI angeschlossenen Parteien). Tabelle 1, стр. 231. ▀

2) Виски др Иво, *Раст националног дохотка и богатства Југославије*, Наша стварност, Београд бр. 2, 1960, стр. 188.

3) Извјештај о привредним приликама и раду Трговинске и обртничке коморе за БиХ у 1925. Сарајево 1926, стр. 36.

промијенило ни десет година касније. Тако је 1931. године у Босни и Херцеговини од пољопривреде, шумарства и риболова живјело преко 84,1%, индустрије, рударства и занатства 6,7% и осталих занимања 9,2% становништва.⁴⁾

Основ индустрије у Босни и Херцеговини чине дрвна индустрија, рударство, металургија и хемијска индустрија, које су подигнуте до првог свјетског рата. Од стања у овим гранама индустрије овисила је углавном бројност, структура и положај радничке класе. У том погледу се не смије занемарити саобраћај и дуванска индустрија.

Укупно је у Босни и Херцеговини 1938. године било 299 индустријских предузећа, од чега је 145 подигнуто до конца првог свјетског рата.⁵⁾ На наведене четири основне индустријске гране отпада следећи број индустријских предузећа: рудника 20 (од тога 16 рудника угља), предузећа дрвне индустрије 86, предузећа хемијске индустрије 15 и металургије 2.⁶⁾ Просјечан број радних мјеста у творницама које су подигнуте у периоду до првог свјетског рата износио је 138,4, док је исти просјек у творницама подигнутим од 1919. до 1938. године износио 80 радних мјеста. Из ових података можемо закључити да се радило, нарочито кад је ријеч о творницама подигнутим после 1919. године, углавном о мањим предузећима, са малим бројем најамних радника. Овај закључак потврђује и податак о просјеку улагања у једно предузеће прије и после рата. Тако је просјек улагања у једно предузеће, подигнуто 1919. године, износио 6.107,6, а просјек у периоду 1919 – 1938. године 1.851,5 хиљада динара.⁷⁾ Према томе, босанскохерцеговачка индустрија између два рата није омогућавала већу концентрацију најамних радника, а то је био један од најважнијих услова за организовање и дјелатност радничког покрета. То се најбоље види и из података о броју индустријских радника у појединим окрузима, срезовима и значајнијим индустријским насељима.

Према извјештају Земаљске владе Министарству унутрашњих дјела, у Босни и Херцеговини је 15. марта 1920. године било запослено у предузећима са преко 20 радника укупно 20.089 индустријских радника. У овај број су уврштени радници запослени у пиламама (нису урачунати радници на сјечи шуме), хемијској, металној и дуванској индустрији и рударству, управо у базној индустрији Босне и Херцеговине.⁸⁾ Из ових података се види да је индустријских радника било у окрузима бањалучком, 4.684, (од тога у срезовима Бања Лука 857, Босанска Дубица 705, Босанска Градишка 638, Босански Нови 430, Дервента 206, Котор Варош 130, Приједор 240, Тешањ 1.200), сарајевском 4.607 (од тога у срезовима Сарајево 922, Високо 1.874, Граду Сарајеву 1.173 итд.), травничком 4.353 (од тога у срезовима Јајце 570, Травнику 1.113, Зеници 1.895, Жепче 665 итд.), тузланском 3.159 (од тога у срезовима Тузла 2.779, Власеница 300 и Грачаница 80), бихаћком

4) Мијо Мирковић, *Економска структура Југославије 1918 – 1941*, Загреб 1950, стр. 21.

5) Др Кемал Хреља, *Индустрија и саобраћај у Босни и Херцеговини од 1929 – 1941. године*, Прилози бр. 2, Сарајево 1966, стр. 126 и 127.

6) Исто стр. 128.

7) Исто стр. 131; *Статистика индустрије Краљевине Југославије*, Београд 1941, стр. 65.

8) Архив Босне и Херцеговине, Сарајево (у даљем тексту АБиХ), ЗВ, бр. 2082/1920 – Министарство социјалне политике – Повереништво за БиХ Министру унутрашњих дела (Исти извор наводи податке о 45 – 60.000 радника у БиХ прије рата).

2.970 (од тога у срезовима Босански Петровац 2.550, Сански Мост 400 и Кључ 20) и мостарском свега 444 индустријска радника. У исто вријеме је концентрација индустријских, пиланских и рударских радника у појединим градовима, индустријским насељима и рудницима изгледала овако: град Сарајево 1.173, Бања Лука 857, Тузла (са Креком, Лукавцом и Живиницама) 2.779, Травник (са Турбетом и Доцом) 1.113, Теслић (Босанско ДД за експлоатацију и дестилацију дрвета и пилана) 1.300, Зеница (рудник и жељезара) 1.895, Дрвар (Босанска шумска индустрија ДД Ото Штајнбајс и творница целулозе) 2.550, Илијаш (Бутацони и Вентурини ДД) 560, Јајце 570, Вареш 1.500, Какањ 785, Брежа 260, Босански Брод 152, Мостар 500, Завидовићи 700 радника.⁹⁾ Број радника се, наравно, зависно од привредног просперитета, кризе или проширења дјелатности повећавао или смањивао. Тако је, на примјер, 1923. године у Јајцу било 600, Бањој Луци око 2.000, Теслићу 2.700, Мостару 670, Босанској Дубици 1.000, Варешу 1.080, Добоју 200, Завидовићима 3.250, Брези 800, Какњу 830, Турбету 450, Доцу 130, Вишеграду око 500, Тузли 3.070, Зеници 750, Дрвару 4.400, Беговом Хану 800 радника.¹⁰⁾ Наведени подаци се углавном односе на индустријске раднике. Концем 1923. и почетком 1924. године у Босни и Херцеговини је, према подацима Средњшег уреда за осигурање радника, било укупно осигураних 64.231 радник, не рачунајући у ову цифру пољопривредне раднике којих је било веома мало.¹¹⁾ Заједно са жељезничарима и рударима укупан број радника у Босни и Херцеговини, између два рата, кретао се између 65 – 85.000.¹²⁾ Кроз цијели овај период у Босни и Херцеговини постоји неколико крупнијих предузећа као што су: жељезаре у Зеници и Варешу, државни рудници у Зеници, Какњу, Брези, Креки, Мостару, солана у Тузли, жељезничка радионица у Сарајеву, пилане у Завидовићима, Дрвару, Добрљану, Турбету, Вишеграду, дестилација дрвета у Теслићу итд. Према подацима загребачког »Радничког тједника«, у Сарајеву се чак окупљало око 20.000 радника, у Тузли са околином око 6.500, Мостару 2.500, Завидовићима 3.000, Бањој Луци 3.500, Зеници 6.000, Травнику 3.000.¹³⁾ Ипак, и поред неколико релативно већих радничких центара, повољнији услови за дјеловање радничког покрета, због низа других негативних фактора, у Босни и Херцеговини нису постојали.

Један од значајних фактора који су негативно утицали на организовање и успјешнију дјелатност радничког покрета била је постојећа структура радничке класе у Босни и Херцеговини. Прве податке на основу којих се може доћи до одређених закључака о структури радника по индустријским гранама сакупила је Привремена радничка комора за Босну и Херцеговину. Према овим подацима, 1. јуна 1922. године у Босни и Херцеговини је било 64.713 најамних радника, од чега 6.900 жена. У овом броју није обух-

9) Исто.

10) АБиХ, ПУ, бр. 6222/1923. (Ове податке је прикупила служба Друге армијске области у Сарајеву).

11) У БиХ је било неколико хиљада тзв. печалбара – пољопривредних радника, који су радили за вријеме жетве и бербе кукуруза у Војводини и Славонији. – Положај пољопривредних радника, Београд 1931, стр. 5.

12) 15. година Средишњег уреда за осигурање радника 1922 – 1937. Загреб 1938, стр. 161 – 171.

13) »Раднички тједник«, Загреб бр. 37/1941.

ваћен незнатнији дио радника које послодавци нису пријавили окружним уредима за осигурање радника и болесничким благајнама. Од наведеног броја најамних радника, у шумској индустрији је радило 20.458, рударству 7.068, на жељезници 12.002, и у осталим индустријским гранама 25.185 радника.¹⁴⁾ Приближно тачна слика структуре најамних радника у Босни и Херцеговини 30-тих година изгледала је овако:

Грана запослености	Запослених радника		
	Октобар 1937.	Октобар 1938.	Октобар 1939.
шумско-пиланских	22.277	23.699	20.691
грађевинских	12.818	12.593	14.100
металских	5.413	3.890	2.839
саобраћајних	3.912	3.865	3.272
кућне послуге	3.368	3.872	3.640
општинских радника	2.914	3.144	3.682
текстилци-кројачи	4.232	3.845	3.198
хемијска и папирна			
индустрија	2.558	2.323	2.390
дуванских	1.500	1.654	1.579
УКУПНО:	58.992	58.084	54.700 ¹⁵⁾

Као што се види, у овој табели се не налазе подаци о броју рудара и жељезничара, а њих је у Босни и Херцеговини између два рата било у просјеку 20 – 25.000.

Пошто су рудари и шумско-пилански радници сачињавали око половину најамних радника у Босни и Херцеговини, о њима ћемо изнијети и посебне податке. У рударству је 1921. и 1922. године било запослено преко 9.000 радника.¹⁶⁾ Према подацима Главне братинске благајне, у Босни и Херцеговини је било укупно запослено рударских и топионичарских радника:

1934.....	10.248
1935.....	10.359
1936.....	11.453
1937.....	13.011
1938.....	18.931
1939.....	20.691 ¹⁷⁾

14) Годишњи извјештај Привремене радничке коморе за БиХ за 1922. годину, Сарајево 1923, стр. 6 и 7; »Глас Слободе« бр. 52, 29. децембра 1922. године (Радници у Босни и Херцеговини).

15) »Раднички тједник«, Загреб бр. 31/1941.

16) Извјештај Привремене радничке коморе за БиХ за године 1923. и 1924. Сарајево 1925, стр. 12 и 13.

17) Годишњи извјештај Главне братинске благајне у Сарајеву за 1939, Сарајево 1940, стр. 6; Положај рударских радника, Београд 1936, стр. 14.

У шумско-пиланској, односно дрвној индустрији било је увијек више запослених него у рударству, али је тај број био несталан и зависио је од сезоне сјече шуме. У вријеме привредног просперитета 1928. и 1929. године у овој индустрији било је запослено у појединим сезонама чак и до 40.000 радника, а већ у 1935. години овај број је опао чак за 50% у односу на 1928/1929. годину.¹⁸⁾ У годинама пред други свјетски рат у овој индустријској грани у Босни и Херцеговини било је запослено:

јула 1936	19.975 радника
јула 1937	24.975 радника
јула 1938	26.004 радника
јула 1939	23.623 радника ¹⁹⁾

Велики проценат запослених радника у дрвној индустрији сачињавали су сезонски радници, који су радили на сјечи шуме, и то у периоду од априла до почетка новембра. Сезонских радника налазимо знатан број и у грађевинарству, на изградњи путева и жељезница. У огромној већини то су били неписмени сељаци којима је сезонски посао био прилика за допунску зараду. Ова категорија радника налазила се изван радничких организација, вежући се за раднички покрет само повремено, у тарифно-штрајкачким акцијама. Најближи овој категорији радника били су стално запослени најамни радници, већином из оближњих села, који су упоредо били у најамном односу и бавили се сеоском привредом. Знатан број таквих радника био је запослен у свим гранама босанскохерцеговачке индустрије, посебно у рударству, дрвној, хемијској индустрији и металургији. Иако не располажемо подацима који би нам пружили тачан увид у број ове двије категорије радника, на основу извјештаја локалних органа власти, нарочито оних из времена велике економске кризе, могу се, ипак, донијети одређени закључци о њиховом значају и заступљености у индустрији Босне и Херцеговине.

У једном од првих извјештаја Котарског уреда из Тешња након »Обзнане«, упућеног Земаљској влади у Сарајеву, котарски предстојник види главни узрок слабости комунистичког покрета у Теслићу у акцији социјалиста – звонаша, »а затим и великом броју домаћег радништва које му је рад у фабрици нужгредан, те није приступачан комунистичким утопијама«. ²⁰⁾ Из извјештаја великог жупана бихаћке области о првомајској прослави у Дрвару види се да су Први мај прославили само квалификовани радници, док су полуквалификовани радили »јер су тежаца«. ²¹⁾ Извјештавајући великог жупана сарајевске области о радничком збору у руднику Бреза, који је одржан 2. октобра 1926. године, поглавар среза височког, поред осталог, каже: »Колико се могло психички расудити, ефекат није био никакав. Радници су сељаци из околних села, па им се не свиђају класне радничке орга-

18) Извјештај о раду ОУЗОР-а у Сарајеву у години 1935, Сарајево 1936, стр. 3 (Привредне прилике у 1935); АБиХ, БУ, Пов. бр. 3527/1932. (Подаци о незапослености у Дринској бановини).

19) Извјештај Радничке коморе у Сарајеву за годину 1937, стр. 6, Извјештај за 1939, стр. 8.

20) АБиХ,ЗВ, През. бр. 2586/25.

21) АБиХ, ПУ, бр. 6578/1923. (Велики жупан Бихаћке области Покрајинској управи Сарајево. Извјештај о првомајској прослави).

низације, јер они верно чувају своје село«. (курзив И. К.)²²) Када је септембра 1928. године пирана »Уна« обуставила рад и отпустила 1.500 радника, тиме су, према ријечима поглавара среза Босанска Дубица, биле угашене и све наде сељака из околице да ће се запослењем у овом предузећу »спасити од катастрофе«. (курзив И. К.)²³) Према статистичким подацима Радничке коморе за Босну и Херцеговину, у дрвној индустрији је радило крајем 1929. године 39.800, а у 1932. години свега 8.000 радника. Очигледно су већину отпуштених чинили сезонски радници.²⁴) Јауара 1932. године индустријско предузеће »Варда« у Вишеграду; које је запошљавало 500 – 1.000 радника, обуставило је рад. Неколико мјесеци касније рад је поново отпочео, али са само око 30 квалификованих радника.²⁵) Из извјештаја начелника среза травничког од 24. октобра 1932. године види се да је на подручју Фојнице било 1.000 незапослених сезонских радника.²⁶) Занимљив је у том погледу извјештај Дринског жандармеријског пука Банској управи Дринске бановине од 27. марта 1935. године, у којем се каже: »Међу дрварско-индустријским предузећима повољно је одјекнула вијест да је Италија опозвала своју ранију наредбу којом је забранила даљњи увоз дрвног материјала из Југославије. Иако на територији пука има велики број беспослених радника, ипак се то не осећа много из разлога тога што су то већином радници земљорадници, који чим престану радити у предузећима враћају се својим кућама гдје продужују земљораднички посао«. (курзив И. К.)²⁷) Осим око центара дрвне индустрије, знатан број сезонских радника налазио се и у рударским и другим радничким центрима. Почетком 1930. године у Какњу, Брези и Варешу радило је укупно око 6.000 радника, а од тога је половина било сезонских.²⁸) Кад је почетком новембра 1932. године жељезара у Зеници обуставила рад, отпуштено је 780 радника, већином са села.²⁹) Претходно је, наговјештавајући обуставу рада, у извјештају Банској управи начелник среза зеничког истакао да ће бити отпуштено 800 радника »већином тежака из околних села«. (курзив И. К.)³⁰) Приликом нове редукулције радне снаге почетком 1934. године у Жељезари у Зеници »редуцирано је 608 неквалификованих радника, околних сељака са малим посједима.«³¹) (курзив И. К.) Исти случај се поновио и у току 1935.

22) АБиХ, ВЖСО, бр. 2253/26. (Поглавар среза Високо Великом жупану Сарајевске области. Извјештај за мјесец октобар 1926. године).

23) Архив Босанске крајине (АБК), бр. 12647/1928.

24) АБиХ, БУ, Пов. бр. 3527/32. (Подаци узети из извјештаја о незапослености у Дринској бановини за мјесец октобар 1932. године).

25) АБиХ, БУ, Пов. бр. 1229/32. (Начелство среза Вишеград Банској управи Сарајево од 1. априла 1932).

26) АБиХ, БУ, Пов. бр. 3527/32. (Начелство среза травничког Кр. банској управи Сарајево. Извјештај од 24. 10. 1932).

27) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 227/36. (Извјештај Дринског жанд. пука Кр. банској управи у Сарајево од 27. 3. 1935).

28) АБиХ, БУ, Пов. бр. 45/30. (Годишњи извјештај среског начелства у Високом Банској управи од 30. 1. 1930. године).

29) АБиХ, БУ, Пов, ДЗ, бр. 3052/32 (Начелство среза Зеница Банској управи).

30) АБиХ, БУ, Пов. бр. 3527/32; БУ, Пов. бр. 2896/1933. (Начелство среза зеничког Банској управи Сарајево од 12. јула 1933).

31) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 609/1934. (Начелство среза Зеница Краљевској банској управи Сарајево, 8. 3. 1934).

године.³²⁾Извјештавајући Банску управу у Сарајеву о броју радника у срезу, срески начелник у Тузли истиче да тај број у љетњим мјесецима знатно опада, што се сигурно односи на сезонске раднике, који у љетним мјесецима раде на пољима.³³⁾ Оваквих и сличних извјештаја се може навести још, али је и ово довољно да бисмо се увјерили у велику присутност сезонских радника у индустрији Босне и Херцеговине и оне категорије стално запослених радника из оближњих села који су тешко кидали везу са селом и сеоском привредом. У наведене двије категорије радника било је и највише неквалификованих. Њихов је просјек у Босни и Херцеговини износио око 50% од укупног броја запослених.³⁴⁾ Није потребно посебно ни истицати да је оваква неповољна структура радништва у Босни и Херцеговини негативно утицала на организовање, масовност и идеологију радничког покрета. Сезонски и полусезонски радници, чија егзистенција није чврсто везана за индустрију, нерадо су се учлањивали у радничке организације. За раднички покрет они су били веома несигурна и непоуздана категорија радника, која је учествовала у акцијама радничког покрета само у изузетним и најповољнијим приликама. Ситносопственичка психологија ових радника, са њиховим сеоским навикама и схватањима, дијаметрално се разликовала од схватања квалификованих најамних радника чија је егзистенција искључиво зависила од најамног односа. У организованим акцијама економског и политичког карактера сезонски и полусезонски радници понашали су се различито, зависно од карактера акције. У тарифно-штрајкачким акцијама они су често били и врло борбени, понекад су и ризиковали у борби са послодавцима, али су редовно избјегавали акције политичког карактера које су биле уперене против режима. Због тога је незнатнијем броју ове категорије радника, оних који су се повремено укључивали у радничке организације, више одговарао реформистички раднички покрет. Расположење ове категорије радника дјелимично је изражено у извјештају котарске испоставе из Вареша. Извјештавајући начелство сарајевског округа о стању радничких организација у Варешу, концем 1921. године, шеф котарске испоставе, поред осталог, каже: »Раднички се свијет и у овом мјесецу држао доста коректно и није видно задојен комунизмом, што је уосталом и разумљиво за овдашњи раднички свијет, који се скоро сав регрутира из домаћег живља, који не нагиње деструктивним идејама и коме јамачно није у интересу да се садањи друштвени систем промијени у комунистичком смислу, јер би и његова приватна имовина била угрожена.«³⁵⁾ Не може се, наравно, прихватити овакво једнострано објашњење због чега радништво у овом радничком центру »није видно задојено комунизмом«. Прије би се могло рећи да су прогони и терор последице доношења »Обзнане« били један од главних узрока опадања интресовања радника за радничке организације. На другој страни, квалификовани радници су и у економској и у политичкој

32) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 227/1936. (Дрински жанд. пук. Банској управи Дринске бановине, 27. 2. 1935).

33) АБиХ, БУ, Пов. бр. 865/34. (Годишњи извјештај среског начелства у Тузли, Банској управи од 22. 2. 1934).

34) Др Ахмед Хаџировић, *Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1935 – 1941*, Сарајево, 1972, стр. 25. Податке и табеле упореди с наведеним и другим радовима А. Хаџировића, који се бави истом и сличном проблематиком између два рата.

35) АБиХ, ПУ, Пов. бр. 428/22. (Котарска испостава Вареш Начелству округа Сарајево, 31. 12. 1921).

борби били до краја опрезни, јер су у потпуности овисили од послодаваца, станујући најчешће у његовим становима, тзв. радничким колонијама. Тако су квалификовани радници у извјесном смислу били жртва постојећих заосталих економских односа, нерадничких схватања и сељачке психологије. Заосталим економским и друштвеним односима, који су негативно утицали на развјат радничког покрета, потребно је додати и јако изражене националне и вјерске супротности.

Осим наведених објективних околности, на развјат и дјелатност радничког покрета у Босни и Херцеговини утицало је и низ других негативних фактора. Међу њима су од посебног значаја биле идеолошке разликe и организациона поцијепаност, однос владајућег режима према радничком покрету, привлачност програма радничких партија, општереволюционарна ситуација итд.

Идеолошке разлике и размимоилажења, који су условили постојање више праваца у радничком покрету, размимоилажења и супротности у оквиру истог идеолошког правца знатно су кочили развјат радничког покрета у Босни и Херцеговини између два рата. Супротности и нетрпељивост између комуниста и социјалиста су, ипак, у највећој мјери негативно утицале на развјат и дјелатност радничког покрета уопште.³⁶⁾ Осврћући се на послјератни развјат и стање у југословенском радничком покрету, Јово Јакшић је о томе писао: »Док су се социјалисти и комунисти међусобно борили око многобројних и префињених гледишта на разна политичка и филозофска питања, дотле су се радници све више одвајали од покрета и приступали нерадничким партијама, покретима и организацијама...«³⁷⁾ Послије избора за обласне скупштине 1927. године, Антон Шмит је у једном чланку закључио »да је радничка класа у овој земљи политички апсолутно безутицајна и њен класни покрет, уколико га има, савршено је безначајан«.³⁸⁾ Богдан Крекић, такође истакнута личност из вођства СПП, констатовао је »страшне сломове« радничког покрета почетком 20-тих година у југоисточној Европи.³⁹⁾ Говорећи о тешком положају радничке класе, Богољуб Ђурић је на првомајском збору у Сарајеву 1925. године истакао »да је тим невољама највише крив раздор међу радничком класом«.⁴⁰⁾

Идејно и организационо подијељен, раднички покрет у Југославији између два свјетска рата сачињавало је више различитих политичких и синдикалних организација и група.⁴¹⁾ Комунистички покрет, који је дјеловао у

36) АБиХ, ПУ, Пов. ЈБ, бр. 913/22; (Начелство округа сарајевског Покрајинској управи Сарајево, 5. 10. 1921); АБиХ, ВЖСО, бр. 4812/23; (Поглавар среза Јајце Великом жупану Травничке области, 1. 5. 1923); АБиХ, БУ, Пов. бр. 255/34; Начелство среза зеничког Баиској управи Сарајево, 4. 1. 1934); АБиХ, ПУ, бр. 7453/23. (Извјештај среског поглаварства из Зенице Покрајинској управи Сарајево, 30. 6. 1923).

37) Јово Јакшић, *Пут до радничког покрета*. – »Раднички покрет«, Сарајево, св. 1 – 2, јануар – фебруар 1926. стр. 4.

38) Антон Шмит, *Проблем подизања радничког покрета*. – »Раднички покрет«, св. 1, јануар 1927, стр. 13.

39) »Раднички покрет«, бр. 4, април 1926, стр. 98 (Балканска синдикална конференција).

40) АБиХ, ВЖСО, бр. 1203/26. (Извјештај полицијске дирекције за БиХ, Великом жупану сарајевске области о првомајској прослави 1925. године).

41) Говорећи о стању синдикалног покрета у Југославији, Павле Павловић, у брошури »Јединство синдиката« каже: Овај микроскопски синдикални процент радништва дели се на седам оријентација и још више организационих подвојености«. – Павле Павловић, *Јединство синдиката*, Београд 1926, стр. 33; Урош Недимовић, *Независни синдикати у Босни и Херцеговини у периоду 1921 – 1924. године*, Прилози бр. 7, Сарајево 1971, стр. 94.

илегалним условима, све до доласка Јосипа Броза на чело КПЈ раздирале су унутрашње фракцијске борбе. Размимоилажења унутар КПЈ, односно НРПЈ о националном, синдикалном, организационом и другим питањима довела су концем 1924. године и до стварања опозиције и њеног искључења из КПЈ. Предвођена Животом Милојковићем, истакнутим љевичаром у вријеме легалног периода дјеловања КПЈ, ова опозиција је у већ поцијепаном радничком покрету створила још једну групу – Социјалистичку радничку групу (СРГ) »Уједињење«. На другој страни је, иако формално уједињен у оквиру Социјалистичке партије Југославије, реформистички раднички покрет био поцијепан на више различитих струја које су довеле до коначног расцјеп партије 1928. године. Ипак, тек на примјеру синдиката може се видјети права слика уситњености и шаренила у југословенском радничком покрету у периоду од 1921. до 1941. године.

Класни синдикални покрет,⁴³⁾ који је у периоду до 1929. године био уједињен у оквирима неколико синдикалних централа (Главни раднички савез – ГРС, од октобра 1925. године Уједињени радикални синдикални савез – УРСС, Међусавезни синдикални одбор – Независни синдикати) био је под непосредним утицајем комуниста и Социјалистичке партије Југославије. Такозваним слободним синдикатима припадале су организације УРСС, Општег радничког синдикалног савеза Југославије (ОРССЈ) и Савези графичара и банковних чиновника. Организације савеза графичара и банковних чиновника познате су још под називом неутрални синдикати, јер су у периоду између два рата сачували своје организационо јединство, не улазећи у УРССЈ и друге синдикалне центре. Организације ранијег ЦРСВЈ, а од октобра 1921. године Међусавезног синдикалног одбора, које су биле под утицајем КПЈ, познате су и под називом Независни синдикати. Увођењем шестојануарског режима 1929. године, организације Независних синдиката су потпуно забрањене,⁴⁴⁾ а након те забране КПЈ се све више оријентисала на активност у УРСС-овим синдикатима. Осим класних синдиката, у Југославији између два свјетска рата постојале су и организације националних, режимских (жутих) и хришћанских синдиката.⁴⁵⁾ Од ових синдиката на територији Босне и Херцеговине дјеловали су Југословенски струковни савез (ЈСС), Хрватски раднички савез (ХРС), Југословенски национални раднички савез (ЈНРС) и Југословенски раднички савез (ЈУГОРАС).

Насупрот оном дијелу радника Хрвата који су припадали класном радничком покрету, унутар хрватског националног покрета у Босни и Херцеговини се још прије првог свјетског рата јављају двије концепције о радничком питању.⁴⁶⁾ Из грађанске концепције која се заснивала на хрватској

42) Види рад И. Карабеговића, *Сарадња Социјалистичке радничке групе »Уједињење« и Обласног одбора СПЈ за БиХ (1925 – 1929)*, Прилози бр. 9/1, Сарајево 1973. године.

43) У писму ЦК КПЈ 1937. године Јосип Броз разликује класне и не класне радничке синдикате. АРП, Београд, КИ, 1937/91.

44) У Босни и Херцеговини су Независни синдикати забрањени 12. јула 1924. године. – АБиХ, ВЖСО, бр. 1369/24. (Полицијска дирекција за БиХ Великом жупану сарајевске области); АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 2476/1924.

45) Опширније о синдикалним правцима и њиховој оријентацији види: Др Ахмед Хаџировић, *Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1935 – 1941. године*. Сарајево 1972, стр. 42 – 74.

46) Илијас Хаџибеговић, *Клерикализам према радничком покрету у Босни и Херцеговини почетком XX вијека*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине, година XIX (1970 – 1971), Сарајево 1973, стр. 147.

националној идеји никла је концем маја 1906. године Организација радника Хрвата. Након проширења њене дјелатности на читаву Босну и Херцеговину 1907. године, ова радничка организација се назива Матица радника Хрвата, да би, последице реорганизације, у прољеће 1911. године добила назив Савез организација радника Хрвата за Босну и Херцеговину.⁴⁷⁾ Поборнику друге концепције надбискупу Штадлеру је био циљ да хрватски национални покрет у Босни и Херцеговини подреди клерикалном вођству и онемогући социјалдемократију, али је у тим настојањима доживио неуспјех.⁴⁸⁾ Коријени организовања радника Хрвата, окупљених на националној и вјерској основи у Босни и Херцеговини, између два свјетска рата, налазе се у поменутим концепцијама које су се појавиле још 1900. године, упоредо са класним организовањем радништва.

Југословенски струковни савез, као огранак Корошчеве Словенске људске странке, дјеловао је и у Босни и Херцеговини до половине 1923. године. Организације овог синдикалног радничког савеза угасиле су се истовремено са престанком дјелатности Хрватске пучке странке, која се ослањала на Југословенски клуб.⁴⁹⁾ Према правилима Југословенског струковног савеза, сврха му је била »узгајати чланове и скрбити се за побољшање њихових службених и господарских прилика на темељу позитивне религије«. ⁵⁰⁾ Орган СДС БиХ »Глас Слободе« окарактерисао је Југословенски струковни савез као радничко-кршћанско-социјалну организацију коју воде католички свећеници адвокати око Хрватске пучке странке.⁵¹⁾ У стварању организација и упоришта Југословенски струковни савез се углавном оријентисао на рударска насеља у централној Босни и нека мјеста у Херцеговини у којима је било радника Хрвата. За вријеме краткотрајног дјеловања, организације овог савеза су постојале стално или привремено у Зеници, Какњу, Брези, Сарајеву, Варешу, Мостару, Имотском и Љубушком.⁵²⁾ Најистакнутије личности Југословенског струковног савеза у Босни и Херцеговини били су др Аугуст Јуретић, чиновник Покрајинске управе у Сарајеву, Мијо Андрић, новинар из Сарајева, Звонко Шпрајнцер из Сарајева, жупници Јосип Дивић и Стјепан Пргомет и капелан Ратимир Блажевић.⁵³⁾ У покушају да створи што већи утицај међу радницима католичке вјероисповијести, овај раднички савез је искористио дезорганизацију, поцијепаност и општу слабост класног радничког покрета након »Обзнане«, служећи се при томе антикомунистичком пропагандом.⁵⁴⁾ Али, осим малог броја нек-

47) Исто, стр. 149.

48) Исто, стр. 155 – 161.

49) Организације ЈСС у БиХ налазиле су се под директним утицајем Хрватске пучке странке за БиХ. Југословенски посланички клуб су сачињавали посланици Словенске људске и Хрватске пучке странке.

50) Члан 2, Правила ЈСС-а; АБиХ, ПУ, бр. 9427/24.

51) »Глас Слободе« бр. 23, 13. октобра 1921. године (»Југословенски струковни савез«).

52) АБиХ, ПУ, бр. 7329/22, бројеви 9427, 8202, 7453/23; АРП Београд, Збирка В. Кораћ (1214, 1220, 1245)

53) АБиХ, ПУ, бр. 7329/22 (Котарски уред Високо, Окружном начелству Сарајево 5. 5. 1922); ПУ, бр. 9427/23 (Среско начелство из Зенице Покрајинској управи у Сарајеву од 30. 11. 1921) и ПУ, бр. 9529/22. (Среско начелство из Зенице Покрајинској управи. Извјештај о скупштини ЈСС, која је одржана у Зеници 16. јула 1922. год.).

54) АБиХ, ПУ, бр. 9427/23. – Извјештај Котарског уреда Високо Окружном начелству Сарајево о скупштини ЈСС-а у Брези, која је одржана 27. 7. 1921. године.

валификованих сезонских и полусезонских радника, Југословенски струковни савез није успио остварити јачи утицај међу радништвом у Босни и Херцеговини.⁵⁵⁾

За разлику од Југословенског струковног савеза, који је окупљао раднике Хрвате на религиозној основи, Хрватски раднички савез (ХРС), као национални синдикат, имао је неупоредиво значајнију улогу у радничком покрету између два рата. Хрватски раднички савез је директни наставак Савеза организација радника Хрвата за Босну и Херцеговину, који је основан 1911. године.⁵⁶⁾

Активност на стварању организација Хрватског радничког савеза у Босни и Херцеговини почиње у другој половини 1921. године, да би пред парламентарне изборе 1923. године ова активност попримила облик кампање.⁵⁷⁾ У периоду до завођења шестојануарског режима, Хрватски раднички савез је остварио извјестан утицај у индустријским и рударским насељима централне Босне, гдје је био знатан број радника Хрвата.⁵⁸⁾ По својој програмској оријентацији, Хрватски раднички савез је био у потпуности везан за Хрватску сељачку странку. Са забраном ове странке, престала је и дјелатност овог савеза, али је са поновним оживљавањем њене активности 1935. године обновљен и Хрватски раднички савез. Тек након обнављања почиње нагли успон ове организације, тако да је до краја 1938. године у цијелој земљи достигла број од око 80.000 чланова.⁵⁹⁾ Хрватски раднички савез имао је сталне или повремене подружнице на територији Босне и Херцеговине у Турбету, Угљевику, Какњу, Витезу, Завидовићима, Беговом Хану, Тузли, Креки, Зеници, Варешу, Бусовачи, Сарајеву, Травнику, Мостару и Чапљини.⁶⁰⁾

Циљ Хрватског радничког савеза био је организовање радника Хрвата на националној основи, борба за постизање основних економских и социјалних захтјева, сузбијање класних радничких организација и, нарочито, борба против комунистичке идеологије.⁶¹⁾ На скуповима овог радничког са-

55) Поводом састанка ЈСС-а у Зеници 26. јуна 1921. године, Срески начелник каже: »Дојам овог покушаја „црне интернационале“ да се стабилизира у Зеници може се окрстити потпуним фијаском, јер нико неће овде да чује о каквом вођству по поповима« – АБиХ, ПУ, бр. 9427/23. (Извјештај среског начелства у Зеници Предсједништву Зем. владе о скупштини ЈСС одржаној у Зеници 26. јуна 1921. године).

56) АБиХ, БУ, Пов. бр. 1751/29. (Извјештај Фехима Мусакадића, полицијског чиновника од 14. јула 1930. године).

57) АБиХ, ПУ, Пов. ЈБ, бр. 913/22; (Начелство округа сарајевског Покрајинској управи Сарајево, 5. 10. 1921); ПУ, Пов. бр. 428/22. (Котарска испостава Вареш Начелству округа Сарајево од 31. 12. 1921. године.) У прогласу вођства ХРС у Тузли, поводом парламентарних избора 1923. године, поред осталог, каже се да је радницима мјесто међу сељаштвом »које му је брат, савезник и друг«. – АБиХ, ПУ, Пов. бр. 473/1923.

Живља агитација ХРС међу радницима Хрватима осјетила се пред изборе и у шумско-индустријском предузећу у Добрљину. – АБиХ, ПУ, Пов. бр. 6137/1923.

58) АБиХ, ПУ, Пов. бр. 428/22; АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 1654 и 1707/28; Пов. 2044/1928; »Глас Слободе« бр. 7, 18. фебруара 1926. (Лом међу зеничким радићевцима).

59) Опширније о ХРС-у од 1935 – 1941. Види у наведеној књизи Ахмеда Хаџировића, стр. 53 – 67.

60) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 752, 932, 1144, 1246, 5085, 5179/1937; Пов. бр. 271, 307/38; Пов. ДЗ, бр. 803, 1136, 1604/38 и Пов. бр. 2165, 3812/38; А. Хаџировић, наведено дјело, стр. 66.

61) АРП Београд, КИ, 1938/24 – Извјештај Јосипа Броза Коминтерни од 3. 9. 1938; АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 4832/39.

веза у Босни и Херцеговини су се појављивале најистакнутије личности Хрватске сељачке странке (Прека, Шутеј и други).

Организације Хрватског радничког савеза у Босни и Херцеговини дјеловале су и за вријеме режима диктатуре под називом Народног радничког савеза. У другој половини 1928. године Хрватски раднички савез био је повезан са групом демократа око Шћепана Грђића. Приближавање групи припадника демократске странке Шћепана Грђића и истицање југословенства, највјероватније је био само маневар групе синдикалних функционера око Ивана Драгића у циљу обезбјеђења утицаја у ранијем Хрватском радничком савезу. На годишњој скупштини Хрватског радничког савеза, која је одржана 9. септембра 1928. године у Сарајеву, донесена је одлука да овај савез промијени име у Народни раднички савез и да се изабере нова управа. За предједника новооснованог Народног радничког савеза изабран је Иван Драгић.⁶²⁾ Пред поменути скупштину овај савез је имао подружнице на територији сарајевске области у Зеници, Завидовићима, Креки, Какњу, Брези и Травнику са око 370 чланова.⁶³⁾ Под паролом југословенства и »придобивања радника за националну ствар«, предвођени личностима слабих моралних квалитета, Народни раднички савез је кориштен у борби против класног радничког покрета, а његови функционери су настојали да уз помоћ владајућег режима потисну социјалисте из управа радничких социјалних установа.⁶⁴⁾ Краткотрајно постојање и дјелатност Народног радничког савеза је у најужој вези са инструкторцијом Министарства унутрашњих дјела о потреби подупирања и помагања »националних« синдикалних удружења.⁶⁵⁾ Али, и поред отворене подршке, утицај овог савеза међу радништвом био је безначајан.

У вријеме отворене диктатуре и крњег парламентаризма, а у уској вези са оснивањем Југословенске националне странке, основан је и Југословенски национални раднички синдикат (ЈНРС), на чијем челу се налазио Стеван Вучковић из Загреба. Овај национални раднички синдикат основан је са циљем да буде протутежа класним радничким синдикатима који су

62) АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 1654/28. (Полицијска дирекција за БиХ Великом жупану сарајевске области. Извјештај о годишњој скупштини ХРС-а одржаној 9. 9. 1928. године). Иван Драгић је био до »Обзиане« истакнути комуниста, затим прелази ХРС-у, па социјалистима, а 1928. оснива НРС. Био је веома сумњива личност, склон проневијерама, лоших моралних квалитета, па према томе и непопуларан међу радницима. – АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 80/29; БУ, Пов. ДЗ, бр. 1515/37; БУ, Пов. ДЗ, бр. 2798/31. (Управа полиције у Сарајеву Банској управи у Сарајеву, 10. 10. 1931).

63) АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 1707/28. У полицијском извјештају Великом жупану каже се да НРС броји око 500 чланова. (АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 80/29).

64) АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 80/29 – Представка управе ГРС-а за БиХ Великом жупану од 1. 10. 1929.

У извјештају Босанског жандармеријског пука бану Дринске бановине о дјелатности Националних радничких синдиката у Завидовићу, од 8. 11. 1929, поред осталог, каже се: »Циљ овог савеза је чисто национално-хумани рад за заштиту радника и придобијању истих за националну ствар, а у исто време се бори и против утицаја комунизма на радништво«. – АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 182/30.

65) АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 2310/1929.

Одлуком Министарства унутрашњих дела Народном радничком савезу у Сарајеву исплаћено је 10.000 динара »из поверљивог кредита на име помоћи за остварење постављених циљева«.

– АБиХ, Пов. ДЗ, бр. 2822/33. (Управа полиције Сарајево Банској управи. Одлука Министарства унутрашњих дела).

засновани на интернационалној основи.⁶⁶⁾ Главни пододбор Југословенског националног радничког савеза основан је маја 1931. године у Сарајеву на иницијативу Ивана Драгића, који је потиснут из Народног радничког савеза због проневјере друштвеног новца, и Војислава Скакавца из Сарајева.⁶⁷⁾ Мјесни одбори Југословенског националног радничког савеза у Дринској бановини постојали су 1932. године у Брези, Какњу, Креки, Зеници, Варешу, Турбету, Чајничу, Горажду, Рогатици, Босанској Јагодини, Травнику и Завидовићима са укупно 500 чланова, већином шумских и рударских радника.⁶⁸⁾ Незнатан утицај имао је овај синдикални савез и у Врбаској бановини.⁶⁹⁾ Највјероватније је већина чланства ранијег Народног радничког савеза пришла новооснованом Југословенском националном радничком савезу.

Југословенски национални раднички савез спадао је у ред оних националистичких група и организација које су основане за вријеме шестојануарског режима. То се може закључити на основу покушаја Југословенске акције да оствари сарадњу са овим синдикатом.⁷⁰⁾ На основу једног полицијског извјештаја из 1933. године, види се да Југословенски национални раднички савез није био подржан од званичних органа власти, већ од појединих националистичких организација и установа. У овом извјештају се каже да »име овог синдиката подржава неколико људи без икаквог занимања, који живе од разних помоћи, које овај синдикат добија од појединих установа на рачун националног имена овога такозваног синдиката«. (курзив И. К.)⁷¹⁾ Концем 1936. и почетком 1937. године, упоредо са оснивањем организација Југословенског радничког савеза, организације Југословенског националног радничког савеза у Босни и Херцеговини су се фузионисале са ЈУГОРАС-ом.

По узору на корпоративне системе у Њемачкој и Италији, шеф Југословенске радикалне заједнице Милан Стојадиновић основао је 1936. године Југословенски раднички савез (ЈУГОРАС). Ова организација је требало да замијени све друге радничке синдикалне организације и да међу радничком класом осигура ослонац режиму. Један од главних циљева ЈУГОРАС-а био је да се домогне утицаја у радничким социјалним установама које су држали социјалисти. У државним предузећима радници су најчешће принудним средствима уписивани у овај раднички синдикат.⁷²⁾ Једна од првих

66) О двојици водећих личности у ЈНРС – Стевану Вучковићу и Љубомиру Митићу, начелник среза зеничког каже да је њихово политичко убеђење блиско Љотићевом »Збору«. – АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 6826/36 (Начелство среза зеничког Банској управи Сарајево 18. 12. 1936, Др А. Хашировић, наведено дјело, стр. 67.

67) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 2798/31. – Управа полиције у Сарајеву Банској управи од 10. октобра 1931. године.

68) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 2410/32. – Управа полиције у Сарајеву Банској управи од 13. 9. 1932. године.

Према подацима до којих је дошао др Ахмед Хашировић ЈНРС је на територији БиХ имао 1935. године око 1.800 чланова, наведено дјело, стр. 68.

69) Др Ахмед Хашировић, наведено дјело, стр. 68.

70) Бранислав Глигорнјевић, *Политички покрети и групе с националистичком идеологијом и њихова фузија у »Љотићевом збору«*. – Историјски гласник, 4/1965. – Посебан отисак, стр. 41.

71) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 2728/33. (Управа полиције Бану Дринске бановине од 18. јула 1933. године).

72) Др Ахмед Хашировић, наведено дјело, стр. 69; АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 375/39. (Начелство среза зеничког Банској управи Сарајево, 23. 1. 1939),

оснивачких скупштина радничке секције Југословенске радикалне заједнице одржана је у Зеници 22. новембра 1936. године. Др Махмут Бехмен, адвокат из Сарајева, позвао је на овој конференцији раднике да се учлањују у ЈУГОРАС, а други говорник, поп Вељко Гргуровић је, поред осталог, критиковао комунизам и »начин дотадашњег штетног васпитања радника«. ⁷³⁾ Оснивање мјесних секција ЈУГОРАС-а у разним мјестима Босне и Херцеговине најчешће је вршено под директним руководством предсједника општина и среских начелника. ⁷⁴⁾ Милан Благојевић, срески начелник у Зеници, видио је у појави националних радничких организација ЈУГОРАС-а и ХРС-а најбољу »отпориу снагу« у борби против класног радничког покрета и најпогоднији облик »просвећивања радничке социјалне класе у правцу позитивног моралног и материјалног прогреса«. ⁷⁵⁾ (курзив И. К.) По мишљењу среског начелника у Зеници, који се истицао по својој вјештој тактици према радничком покрету, захваљујући највише »благотворном утицају ЈУГОРАС-а и ХРС-а сепаратистичке и друге антидржавне и антисоцијалне акције и покрети деструктивних елемената« нису примијећени у овом значајном радничком центру. ⁷⁶⁾ Од посебног значаја је чињеница што су се на челу ЈУГОРАС-а налазили предсједници влада Милан Стојадиновић и Драгиша Цветковић. ЈУГОРАС је у Босни и Херцеговини имао веома повољне услове за развијање дјелатности, јер је већина индустријских предузећа и рудника било власништво државе. ⁷⁷⁾

Оваква политика власти, појединих грађанских странака, па и цркве да спријечи чвршће организовање и омасовљење класног радничког покрета у Босни и Херцеговини имала је великог успјеха. Осим тактике супростављања националистичких и клерикалних радничких организација класном радничком покрету, један од главних разлога његове слабости између два свјетска рата је и чињеница што се већина радника и припадника других слојева, на које су због њиховог социјалног поријекла, рачунали и социјалисти и комунисти, привремено пасивизирала или пришла грађанским политичким странкама. Програми неких грађанских странака, због њихових ставова о националном и аграрном питању, били су за многе привлачнији од програма постојећих радничких партија.

Забрау револуционарног радничког покрета и прогоне партијских и синдикалних организација након »Обзнане« искористиле су све тадашње грађанске страјке у Босни и Херцеговини. Радници су се претежно опредјеливали на основу националне и вјерске припадности оним грађанским странкама које су и саме биле организоване на тој основи. Тако су Земљорадничка и Хрватска тежачка странка у Тузли и околини покушале да искористе неуспјех штрајка рудара »да што више радника придобију у своје редове«. ⁷⁸⁾ Један од истакнутих функционера у реформистичком радничком

73) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 6359/36. (Начелство среза зеничког Банској управи, 23. 11. 1936).

74) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 251/38. (Извјештај среског начелника из Зенице Краљ. банској управи од јануара 1938); АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 1.575/37. (Извјештај банског савјетника – шефа одсјека јавне безбједности Краљевској банској управи о стању радн. покрета у Зеници, Сарајево 3. априла 1937. године).

75) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 6.329/37. (Начелство среза зеничког Краљевској банској управи од 29. 11. 1937).

76) АБиХ, БУ, Пов. бр. 3812/38. (Начелство среза зеничког Банској управи, 1. 10. 1938).

77) Опширније о ЈУГОРАС-у види наведено дјело А. Хашировића, стр. 68 – 73.

78) »Глас Слободе« бр. 31/1921. (Из Креке и Тузле).

покрету у Бањој Луци запазио је да се после рата »велики број радника Срба, класно неваспитаних опојио буржоаским фразама о ослобођењу« и пришао младој буржоазији да јој помогне у њеним класним интересима.⁷⁹⁾ Двије године након »Обзнане« извјештач о стању у социјалистичком радничком покрету констатује да социјалистички покрет у Херцеговини не постоји, да је у коријену угушен и да »буржоаска класа триумфује над развалинама његовим«.⁸⁰⁾ Разумљиво је да се ова констатација не може односити и на левичарски раднички покрет, чије су организације, посебно у Мостару, испољавале сталну активност. Интересантна су у том погледу запажања у једном чланку који је фебруара 1923. године изашао у »Гласу Слободе«. Као главни узроци слабости радничког покрета, наводе се измијењене послеријатне економске и политичке прилике. Аутор овог чланка закључује да због рјешења аграрног питања, стварања домаће буржоазије и чињенице да »велика већина народа ову државу сматра својом« социјалистички покрет »не може више рачунати на опозициона расположења народа« као прије рата.⁸¹⁾ Апели социјалиста да радници не ступају у грађанске партије, да их напуштају и приђу социјалистима мало су помогли.⁸²⁾

Најбољи показатељ слабости радничког покрета у Југославији и у Босни и Херцеговини је податак да се на изборима 1923, 1925. и 1927. године за социјалисте и за комунисте изјашњавало 1,7 – 3,3% гласача.⁸³⁾ Један од истакнутих функционера у реформистичким синдикатима између два свјетска рата у Босни и Херцеговини Мато Марић запазио је да су радници у Зеници на фебруарским изборима 1925. године »листом гласали за буржоаске партије«.⁸⁴⁾ Један од савременика запазио је да су националне, вјерске и друге супротности толико затровале духове радника и »растуриле их по разним грађанским странкама«, што је »безмало потпуно онемогућило да се створи самосталан раднички покрет«.⁸⁵⁾

У периоду послјеге успостављања шестојануарског режима стање се у том погледу још више погоршало. Уз жестоке прогоне комунистичких организација често ни социјалисти нису били поштеђени. Због обостраног утицаја у синдикалном покрету, а нарочито у културним и спортским друштвима, полицијске власти често нису биле у могућности да разликују социјалисте од комуниста.

Највећи дио радништва слиједио је и даље политику грађанских странака. Тако је Управа полиције у Сарајеву могла почетком 1935. године констатовати да је социјалистички покрет у Сарајеву некад постојао, али да сада социјалисти у граду не показују никакав успјех међу радницима, »јер су се ови поцијепали и приступили другим разним политичким групама«. У истом извјештају, износећи стање радничког покрета у Завидовићима

79) Душан Балабан, *Стање радничког покрета у Бањој Луци*. – »Глас Слободе« бр. 31, 3. августа 1922.

80) »Глас Слободе« бр. 7, 15. фебруара 1923. (Социјалистички покрет у Херцеговини).

81) »Глас Слободе« бр. 26, 3. јула 1924.

82) »Глас Слободе« бр. 34, 24. августа 1922. (Радницима Тузле и околице!)

83) Недим Шарац, *Успостављање шестојануарског режима 1929. године са посебним освртом на Босну и Херцеговину*, рукопис докторске дисертације одбрањене на Филозофском факултету у Сарајеву марта 1974, стр. 209

84) »Глас Слободе« бр. 9, 26. фебруара 1925. године. (Раднички покрет у Зеници).

85) »Глас Слободе« бр. 1, 1. јануара 1925. године. (Стање радничког покрета у БиХ).

ма, каже се да социјалиста међу радницима има незнатан број.⁸⁶⁾ При анализи основних претпоставки развитка радничког покрета у Босни и Херцеговини не могу се, наравно, занемарити терор и прогони. Непосредно након проглашења »Обзнане« многи истакнутији радници и раднички функционери, који нису били поријеклом из Босне и Херцеговине, протјерани су, па су многа индустријска и рударска насеља и радничке организације остале без искусних агитатора и вођа.⁸⁷⁾ Видјели смо да су и власти уочиле да је недостатак способних радничких агитатора један од важних узрока неактивности радништва.

Непосредно послѣје штрајка рудара и проглашења »Обзнане« представници власти из разних крајева Босне и Херцеговине извјештавају о мртвилу радничких маса. Готово у свим овим извјештајима се као разлог наводе строге мјере против радничких организација. Срески начелник из Травника већ почетком 1921. године »не опажа никакву бољшевичку агитацију« у свом срезу, јер је радништво након строгих мјера »сада посве мирно«. ⁸⁸⁾ Рудари у Брези од посљедњег штрајка »немају вољу да се организују«. ⁸⁹⁾ Слично стање је и у Зеници, гдје су радници углавном заинтересовани за побољшање свог економског положаја. ⁹⁰⁾ Рударски радници у Тузли и околини одбијају да ступе у синдикалне организације, »јер су им још у живој успомени догађаји из године 1920. (Хусинска буна), па су се бојали да ће бити опет заведени у вратоломне и недозвољене политичке акције«. ⁹¹⁾ (курзив И. К.) Притисак бијелог терора уз »издају социјалпатриотских и центрумашких вођа«, је и за комунисте један од главних разлога што се радници налазе већим дијелом ван синдикалних организација. ⁹²⁾ Колико су репресалије имале снажно дјејство и колико су оставиле јак утисак, најбоље нам говори извјештај Среског поглавара из Високог у којем се каже: »Утисак који сам добио као и до сада на свим покушајима организовања радника јест тај да се радници у Брези и Какњу неће уопће да организују на никаквом темељу и то од страха да их не стигну прљаве посљедице које су их стигле задњи пут ради комунистичке организације«. ⁹³⁾ (курзив И. К.)

86) АБиХ, БУ, Пов. ДЗ, бр. 1.081/1935. – Извјештај Управе полиције у Сарајеву о политичким странкама у граду од 12. 2. и Извјештај среске испоставе Завидовићи од 20. 2. 1935.

87) Сматра се да је од проглашења »Обзнане« до 1923. године око 40.000 радника прошло кроз затворе и да их је око 1.000 изведено пред суд. Већ почетком 1921. године протјерано је из Сарајева 18 радничких функционера и 300 радника, већином најбољих квалификованих жељезничара, из Зенице 300 радничких породица, Тузле 280, Јајца 46, Бање Луке 120, Дрвара 80, Завидовића 40, Теслића 12, Дервенте 4, Босанског Брода 8, Мостара 6, Коњица 7, Добоја 9, Лукавца 6, итд. Радило се већином о страним радницима. – Извјештај Извршног одбора Централног Међусавезног синдикалног одбора за Земаљску конференцију Независних синдиката. Београд 1923, стр. 28 и 41.

88) АБиХ, ЗВ, Пов. бр. 1.878/21. (Извјештај среског начелника из Травника Земаљској влади о антидржавној акцији).

89) АБиХ, ПУ, Пов. бр. 9.427/23. (Извјештај Котарског уреда Високо Окружном начелству Сарајево о скупштинама ЈСС, Високо, 12. 4. 1922).

90) АБиХ, ПУ, Пов. бр. 3.138/22. (Среско начелство у Зеници Окружном начелству Травник, 2. 3. 1922).

91) АБиХ, ПУ, бр. 8.469/22. (Начелство округа тузланског Покрајинској управи од 12. маја 1922. године).

92) АИС, Фонд Коминтерне (фотокопије), кут. 4, рег. бр. 34 – 65. (Политичка ситуација и непосредни задаци КПЈ. Одлуке конференције КПЈ од 9 – 12. маја 1923. године).

93) АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 1.826/24 (Поглавар среза Високо Великом жупану Сарајевске области од 14. 7. 1924).

Није тешко закључити да се под »прљавим посљедицама« подразумевају прогони и осуде радника, отпуштање с посла, деложирање из радничких колонија итд.

Како, ипак, објаснити слабљење радничког покрета у тако кратком временском размаку и његову потпуну дезорганизацију и деморалисаност, када се зна да је у 1920. години у Југославији било партијских и синдикално око 260.000 организованих чланова. У поређењу са стањем непосредно пред први свјетски рат, број организованих радника је осјетно порастао. Према подацима Богдана Крекића, који је одлично познавао стање у синдикалном покрету, у свим југословенским земљама су синдикалне организације 1913. године имале 24.515, 1920. године око 200.000, а 1924. године око 28.000 чланова.⁹⁴⁾ Пред Вуковарски конгрес и Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста) имала је око 60.000 чланова. Само у Босни и Херцеговини у синдикатима је пред Вуковарски конгрес било организовано око 25.000 чланова, а у Партији преко 6.000⁹⁵⁾. Социјалисти су у периоду од 1929. године у оквиру Партије првих година имали око 10.000, а пред забрану СПЈ је бројала око 3.000 чланова. Тај број у Босни и Херцеговини није никад прелазео цифру од 250 чланова, а у синдикатима, изузевши године непосредно пред други свјетски рат, било је организовано 3 – 4 хиљаде чланова. Како се види, бар што се тиче Босне и Херцеговине, социјалисти нису никад достигли ни приближан број партијски организованих који су имали прије првог свјетског рата, а да би достигли предратни број синдикално организованих, морали су чекати петнаестак година.⁹⁶⁾ Потребно је, међутим, узети у обзир чињеницу да се у годинама пред почетак другог свјетског рата УРСС не може више сматрати као искључиво реформистичка синдикална централа, јер је Комунистичка партија Југославије у то вријеме у његовим синдикалним савезима и организацијама имала снажан утицај.

У том погледу је у КПЈ, све до 1938. године, стање било још неповољније. Према једном податку, у Босни и Херцеговини су у првој половини 1924. године стварно дјеловале само три партијске организације (Сарајево, Мостар и Вареш) са око 45 чланова, док се у оним које су биле у формирању (Зеница, Травник, Јајце, Коњиц, Тузла, Бања Лука, Дервента, Добој, Теслић, Завидовићи, Какањ) рачунало са још око 70 до 80 чланова.⁹⁷⁾ Са овим подацима се слажу и подаци из писма организационог секретаријата КПЈ од 30. септембра 1925. године, у којем се каже да је почетком 1924. године у сарајевској области било 130 чланова НРПЈ и 76 чланова КПЈ.⁹⁸⁾ Према извјештају ЦК КПЈ о организационом стању, КПЈ је почетком 1932. имала 300 до 500, почетком 1933. године 1.400, половином 1934. године 2.081 и концем 1934. године 2.828 чланова. Према истом извору, у

94) Богдан Крекић, *Балканска синдикална конференција*. – »Раднички покрет«, бр. 4, Сарајево, априла 1926, стр. 98.

95) Историјски Архив КПЈ, том VI, Београд 1951, стр. 108 – 109.

96) Главни раднички савез за БиХ је 1910. године имао 6.068 чланова. – Синдикални покрет 1903 – 1912. године у Србији, Хрватској, Словенији и БиХ, »Рад«, Београд 1950, стр. 120.

97) Архив Института за историју Сарајево (у даљем тексту АИС) фонд. Коминтерне, (фотокопије), омот 52, бр. док. 82/21 – 29. – Записник са сједнице ИО ЦВКПЈ од 17 – 19. марта 1924. Извјештај Обласног секретаријата Сарајево (П. Николића).

98) АИС, фонд. Коминтерне, омот 80, бр. док. 120/1 – 7.

Босни и Херцеговини је 1934. године било 80 чланова КПЈ, од чега у Сарајеву 25.⁹⁹⁾

Наведени подаци показују да оба главна идејна правца у радничком покрету нису у периоду између два свјетска рата никад достигла ни приближан број синдикално и партијски организованих из периода 1919 – 1920. године. Масовније прилажење радничком покрету непосредно након стварања Краљевине СХС у великој мјери је резултат ондашње револуционарне ситуације. Уопште, а посебно у заосталој средњи, раднички покрет попријема масован карактер само у изузетним, односно револуционарним ситуацијама. Чим се владајући режим и политички и привредно стабилизује, раднички покрет се враћа у своје пређашње оквире. Постојање јаке, идејно и организационо способне радничке партије, са револуционарним, реалним и привлачним програмом, међутим, може и у вријеме опадања револуционарне плиме масовније привући радништво, сиромашно сељаштво и средње друштвене слојеве. У овакву партију оспособиће се КПЈ у годинама пред почетак другог свјетског рата, нарочито послје доласка на њено чело новог руководства, које је предводио Јосип Броз. Разумљиво је да при томе треба имати у виду и измијењене друштвено-политичке, па и економске услове у нашој земљи и свијету, а с тим у вези и промјену тактике Коминтерне и оријентацију на стварање општенародног антифашистичког фронта.

Бујање радничког покрета у вријеме револуционарне плиме редовно је праћено спонтаношћу, стихијом, лабавом организацијом и недовољном идејном изграђеношћу. Тешко би, иначе, у једном чврсто организованом покрету, са јасном идејном оријентацијом и прилагођеним илегалним условима рада дошло до таквог наглог осипања чланства и деморализације, као што се то десило у југословенском радничком покрету убрзо након »Обзнане«. У низу наведених негативних карактеристика радничког покрета Босне и Херцеговине видну улогу је имала појава бирократизације најужег слоја радничких синдикалних и партијских функционера, који су високим платама и чиновничким положајима били више везани за владајући режим него за интересе радничке класе. Корумпираност, чести лични сукоби и слаби морални квалитети неких радничких функционера, као појаве које су нарочито карактеристичне за реформистички раднички покрет, дјеловале су негативно у многим радничким центрима и организацијама.

Без претензија да смо изнијели све битне претпоставке за развитак радничког покрета, сматрамо да се и на основу показане анализе може доћи до следећих закључака: извјесно неповјерење у радничке партије и њихова вођства, разочараност и деморализација која је наступила након револуционарног полета и изневјерених очекивања и нада општа је карактеристика радничког покрета у Југославији, па и у Босни и Херцеговини првих година након доношења »Обзнане«. Многобројне тешкоће које су се појавиле приликом обнове радничког покрета, као посљедице тешког стања у којем се он нашао, још су се више компликовале настојањима више различитих струја да привуку радништво на страну својих схватања и погледа. Осим деснице, центриста и комуниста за утицај међу радништвом бориле су се и неке грађанске политичке странке (Хрватска сељачка странка, Ради-

99) АИС, фонд. Коминтерне, КИ, МФ 46/257 – Организационо стање КПЈ, 16. 2. 1935. године.

кална странка и Југословенска радикална заједница). Фаворизирањем једне струје на штету друге и режим је водио политику што дужег држања радничког покрета у стању завађености и поцијепаности. Додамо ли још последице које су произилазиле из заосталости и структуре привреде, уситњености индустрије, националних и вјерских супротности и културне заосталости, биће нам јасније зашто ни реформистички раднички покрет у Босни и Херцеговини никад није могао попримити масовнији карактер.¹⁰⁰⁾

Може се, према томе, у потпуности прихватити констатација Едварда Кардеља да је социјалдемократија, по правилу и прије свега, производ развијеније социјално-економске структуре друштва, односно јаче развијеније капиталистичке привреде.¹⁰¹⁾ Ако смо у почетку југословенски реформистички раднички покрет упоредили са западноевропском социјалдемократијом, показали смо само колико су гријешили наши социјалисти када су се и програмски оријентисали по узору на ову развијенију средину и друштво.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE GRUNDVORAUSSETZUNGEN DER ENTWICKLUNG DER ARBEITERBEWEGUNG IN BOSNIEN UND DER HERZEGOVINA ZWISCHEN DEN ZWEI WELTKRIEGEN, BESONDERS HINSICHTLICH DER REFORMISTISCHEN RICHTUNG.

In der Zeit zwischen den zwei Weltkriegen hatten die Hauptführer der Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegovina – kommunistische wie reformistische – in ihren politischen und gewerkschaftlichen Organisationen eine sehr kleine Anzahl von Mitgliedern vereinigt. Nach dem erhöhten Zustrom der Mitgliedschaft in alle Organisationsformen der Arbeiterbewegung, zufolge des starken Einflusses der Kommunistischen Partei Jugoslaviens in den Reihen der Arbeiterklasse und anderer Sozialschichten im Laufe der Jahre 1919 und 1920, gleich nach der Verlautbarung der »Obznana«, kam es zu einer raschen Schwächung, Zersplitterung und Demoralisation. Sollte der Terror der Verhaftungen und anhaltenden Verfolgungen denen die revolutionäre Arbeiterbewegung ausgesetzt war, als einer der Gründe seiner Schwäche angenommen werden, so stellt sich die Frage warum zu gleicher Zeit die reformistische Richtung, die mit ständiger Unterstützung der Behörden rechnete, eine unwichtige Rolle spielte. In der Suche nach der Antwort auf diese Frage geht der Autor von der Analyse der Grundvoraussetzungen für die Entwicklung der Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegovina aus.

Die Entwicklung und die Struktur der Wirtschaft im Allgemeinen, besonders aber der Industrie als dieses Zweiges, von welchem zum grossen Teil die Zahl und Struktur der Arbeiterklasse abhängt, ist nach Meinung des Autors, eines der wichtigsten Voraussetzungen für die Entwicklung der Arbeiterbewegung. Mit einer Reihe von Angaben in diesem Artikel wird gezeigt dass während dieser Zeit Bosnien und die Herzegovina in industrieller Hinsicht ungenügend entwickelt war, und zu den wenig entwickelten Regionen Jugoslaviens gehörte. Das Ausbleiben grosser Industrieunternehmen mit einer grösseren Konzentration der Arbeiterklasse, und die unzureichende Struktur der Wirtschaft, in welcher die Ausbeutung des Waldbestandes und die grobe Holzbearbeitung einen der wichtigsten Industriezweige bildete, hatte sich in der Struktur der Arbeiterklasse spürbar gemacht. Aus vielen Berichten der Behörden über die wirtschaftliche Lage und über das Verhalten der Arbeiterschaft ist zu entnehmen dass cca 50% der Beschäftigten Un-

100) Ову проблематику радничког покрета и узроке његове слабости одлично је уочио Георгиј Димитров у чланку »Основни моменти синдикалног покрета на Балкану«. – Красниј интернационал Профсојузов, бр. 2 – 3, фебруар – март 1924. године.

101) Едвард Кардељ, *КПЈ у условима шестојануарске диктатуре*. – 40 година, – *Зборник сјећања...*, књ. 2, (1929 – 1935), Београд 1960, стр. 13.

qualifizierte waren, die sich hauptsächlich aus Saison- und Halbsaisonarbeitern in der Holzindustrie, dem Bergbau und Metallurgie zusammensetzten.

Es muss auch auf ideologischen Unterschiede und organisatorische Spaltung, besonders aber auf grosse Gegensätzlichkeiten zwischen den Kommunisten und Sozialisten, als einer der wichtigsten Ursachen der Schwäche der Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegovina zwischen den zwei Weltkriegen hingewiesen werden.

Zwischen der erwähnten Ursachen der Schwäche der Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegovina hat der Autor besonders den Prozess der Bürokratisierung der engsten Schicht der Gewerkschafts- und Parteifunktionäre hervorgehoben, die – relativ hoch entschädigt und im Beamtenposten gut situiert – sich mit dem Regime eng verbunden hatten. Auserdem hatten sich die Bestechlichkeit, persönliche Auseinandersetzungen und unzureichende moralische Qualitäten einiger Arbeiterfunktionäre – was besonders für die reformistische Arbeiterbewegung charakteristisch ist – in vielen Arbeiterzentren und Organisationen negativ ausgewirkt.